

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γιατί δεν είμαι εκσυγχρονιστής

«Ο εκσυγχρονισμός είναι η ιδεολογία του ατελείωτου παρόντος. Το σύνολο του παρελθόντος ανήκει στην “παραδοσιακή κοινωνία”, και ο εκσυγχρονισμός δεν είναι παρά τεχνικό μέσο για τη ρήξη με το παρελθόν χωρίς να προετοιμάζει κανένα μέλλον. Όλα συμβαίνουν τώρα. Δίχως ανάπαυλα, χωρίς όραμα και πίστη, η ανθρώπινη κοινωνία υποβιβάζεται σε πρόσκαιρη τεχνική. Συγκρούσεις εξουσιών, αξιών και συμφερόντων, επιλογές μεταξύ αντιτιθέμενων προτεραιοτήτων ούτε προβλέπονται ούτε ενθαρρύνονται. Πρόκειται για τεχνοκρατικό πρότυπο κοινωνίας, πολιτικά ουδέτερης και χωρίς αντιθέσεις, που διαλύει πραγματικές κοινωνικές συγκρούσεις μέσα σε αφηρημένες έννοιες όπως “η επιστημονική επανάσταση”, “η συναίνεση”, “η παραγωγικότητα”».

Stuart Hall, E. P. Thompson και Raymond Williams
Μανιφέστο της 1ης Μαΐου 1968

Όταν ο Bertrand Russell εξήγησε τους λόγους για τους οποίους απέρριπτε το χριστιανισμό στο βιβλίο του *Γιατί δεν είμαι Χριστιανός*, μπήκε σε μπελάδες όχι μόνο εξαιτίας της παρουσίας των γνωστών επιχειρημάτων ενάντια στην ύπαρξη του Θεού, αλλά κυρίως διότι ισχυρίστηκε ότι ο χριστιανισμός δεν ήταν καν ιδιαίτερα ηθική μορφή θρησκείας – υποστηρίζοντας, ως γνωστό, ότι στο σημείο αυτό ήταν σαφώς υποδεέστερος του βουδισμού. Με τον ίδιο τρόπο, θέλω να υποστηρίξω εδώ ότι ο εκσυγχρονισμός ως πολιτικό πιστεύω είναι αναλυτικά και ηθικά προβληματικός.

Όταν οι σημερινοί εκσυγχρονιστές δυσκολεύονται να απαντήσουν στην κριτική που τους ασκείται, υιοθετούν την ίδια γραμμή άμυνας με τους χριστιανούς παλαιότερων εποχών. Πώς μπορεί να αρνηθεί κάποιος σοβαρά ότι απαιτείται μεταρρύθμιση του δημόσιου τομέα ή εισαγωγή συστημάτων σύγχρονων διαχειριστικών τεχνικών στον τομέα της υγείας ή δημιουργία κατάλληλου περιβάλλοντος για μια ανταγωνιστική οικονομία; Δεν μπορούμε, άραγε, να συμφωνήσουμε όλοι στους παραπάνω στόχους, υποστέλλοντας προς στιγμή τις διαφωνίες μας, μέχρις ότου η οικονομία, το κράτος και η κοινωνία πατήσουν σε πιο γερά θεμέλια;

Η απάντηση είναι ότι δεν μπορούμε και ότι δεν πρέπει ούτε καν να προσπαθήσουμε να το κάνουμε. Ο λόγος είναι, βέβαια, ότι η εκσυγχρονιστική προσέγγιση δεν αποτελεί μόνο σύνολο προτάσεων για τα σημαντικότερα «προβλήματα» που «εμείς» αντιμετωπίζουμε – γραφειοκρατικό κράτος, χαμηλό επίπεδο δημόσιων υπηρεσιών και αναποτελεσματικός ιδιωτικός τομέας. Αποτελεί επίσης ένα πιστεύω σχετικά με το πώς τα προβλήματα αυτά μπορούν να επιλυθούν. Ακόμη περισσότερο, και πιο ανησυχητικά, υπονοείται ότι για τη λύση των ζητημάτων υπάρχει βασικά μία και μόνη προσέγγιση και ότι τα λογικά άτομα πρέπει να σταματήσουν να μιλούν και να στρωθούν στη δουλειά, προκειμένου να εφαρμόσουν τις λύσεις οι οποίες, κατά κάποιον τρόπο, είναι ήδη γνωστές.¹

Είναι φανερό από το απόσπασμα με το οποίο ξεκινά αυτό το Κεφάλαιο ότι ο εκσυγχρονισμός δεν είναι νέο φαινόμενο. Ο πειρασμός να αποκαλείς «νέα» την προσέγγιση που προτιμάς, και

---

1. Με την έννοια αυτή, το εξώφυλλο του καλύτερου βιβλίου για τον εκσυγχρονισμό στην Ελλάδα (Παπούλιας και Τσούκας, 1998) είναι τόσο εύγλωττο όσο και το περιεχόμενό του. Δείχνει έναν δυναμικό άντρα (τολμώ να πω, ένα γιάπη) με σφιγμένη τη γροθιά και ανασηκωμένα τα μανίκια, έτοιμο να ασκήσει νέα εκσυγχρονιστικά καθήκοντα. Δεν χρειάζονται ειδικευμένες γνώσεις σημειωτικής για να διαπιστώσει κανείς το θρίαμβο της διαχείρισης πάνω στην πολιτική.

να εντάσσεις εκεί όχι μόνο πολιτικές αλλά, ρητά ή υπόρρητα, ένα ειδικό σύνολο αξιών, χαρακτηρίζοντας όλες τις άλλες προσεγγίσεις παραδοσιακές και παλιομοδίτικες, είναι ισχυρός όσο ποτέ. Η επίκληση όμως του σύγχρονου αποτελεί απλή ρητορική τακτική, με μοναδικό σκοπό να αποσπάσει την προσοχή από το περιεχόμενο. Πράγματι, ελπίζω να δείξω ότι το σημερινό εκσυγχρονιστικό κύμα βαρύνεται από όλα τα ελαττώματα που περιγράφουν οι συγγραφείς του μανιφέστου της 1ης Μαΐου 1968. Έχουν μάλιστα προστεθεί στην πορεία και μερικά ακόμη.

Αυτό που διακρίνει ίσως τους σημερινούς εκσυγχρονιστές είναι η πίστη τους στην αγορά και ότι τα περισσότερα προβλήματα, ακόμη και στον δημόσιο τομέα, μπορούν να λυθούν με την ανάπτυξη του ανταγωνισμού και την εισαγωγή κινήτρων τύπου αγοράς. Την επόμενη φορά που θα ακούσετε έναν εκσυγχρονιστή (ή μια εκσυγχρονίστρια) να λέει ότι «για την αντιμετώπιση του Χ προβλήματος δεν πρέπει να επηρεαζόμαστε από ταμπού και προκαταλήψεις», θα μπορείτε να μεταφράσετε την πρόταση αυτή ως εξής: «Χρειάζεται περισσότερος ανταγωνισμός και μεγαλύτερη επέκταση της αγοράς». Πράγματι, η πρόσφατη έκφραση του συρμού «οικονομική διακυβέρνηση», ουσιαστικά κωδικοποιεί ακριβώς αυτό τον τύπο εκσυγχρονισμού, την εξασφάλιση δηλαδή ότι το κράτος λειτουργεί «αποτελεσματικότερα» πάνω σε αρχές που προέρχονται από τη διοίκηση επιχειρήσεων, το μάνατζμεντ και την κυρίαρχη οικονομική θεωρία. Παρότι αυτό δεν εξαντλεί το θέμα, είναι κρίσιμο για την κατανόηση του τι διακρίνει το σημερινό εκσυγχρονιστικό ρεύμα από τις προηγούμενες αριστερές και κοινωνικές δημοκρατικές παραδόσεις, και τι ενώνει τον Clinton, τον Blair, τον Schröder, και τους δικούς μας εκσυγχρονιστές μέσα και γύρω από το ΠΑΣΟΚ.²

---

2. Φυσικά, οι εκσυγχρονιστές εμφανίζονται με πολλά πρόσωπα, όμως στη συνέχεια θα χρησιμοποιώ αδιακρίτως τους όρους Ριζοσπαστικό Κέντρο, Πολιτική Τρίτου Δρόμου, Νέοι Εργατικοί και Εκσυγχρονισμός, ελπίζοντας ότι δεν το απλουστεύω υπερβολικά.

Ο εκσυγχρονισμός και η οικονομική διακυβέρνηση αποτελούν υποχώρηση από την παράδοση της Αριστεράς, όχι αναβάθμισή της στη νέα εποχή. Η επέκταση της αγοράς έχει σειρά επιπτώσεων, πιο άμεσα στην αύξηση των ανισοτήτων και στη μείωση της ισχύος όσων βρίσκονται ήδη στις ασθενέστερες κοινωνικές θέσεις. Επιπλέον, η διαδικασία αυτή συνδέεται με ακόμη πιο στρεβλές και πρωτόγονες αντιλήψεις για τη δημοκρατία. Τα Κεφάλαια 2 και 3 θα αναφερθούν αναλυτικά σε αυτές και άλλες επιπτώσεις της επέκτασης της αγοράς. Αυτό που εκπλήσσει περισσότερο είναι ότι η στροφή προς την αγορά δεν συνοδεύτηκε από καμία νέα προβληματική εκ μέρους των εκσυγχρονιστών σχετικά με τις αξίες. Αν βέβαια θεωρούν ότι οι αξίες της ισότητας και της δημοκρατίας στην οικονομική και στην κοινωνική σφαίρα δεν είναι πλέον τόσο σημαντικές όσο ήταν στο παρελθόν, καλό θα ήταν να μας είχαν εξηγήσει τους λόγους. Η αιτία της παράλειψης αυτής σχετίζεται με το γεγονός ότι η εκσυγχρονιστική προοπτική έχει αντικαταστήσει την ηθική και την πολιτική θεωρία με μια ιδιαίτερα χονδροειδή μορφή λαϊκής κοινωνιολογίας. Δεν υποστηρίζουν ότι οι παραδοσιακές αρχές της Αριστεράς, όπως η συμμετοχή, η κοινότητα και η ισότητα, έχουν ξεπεραστεί ως αποτέλεσμα κάποιας νέας θεωρητικής επεξεργασίας, αλλά ως συνέπεια της υποτιθέμενης αναντιστοιχίας τους με τις σύγχρονες συνθήκες – τη «νέα οικονομία», τις νέες τεχνολογίες και τον νέο ατομισμό που συνδέονται με την ύστερη νεωτερικότητα (Finlayson, 1999). Όπως όμως υποστηρίζεται στο Κεφάλαιο 3, η νεωτερικότητα αυτή δεν αποτελεί θέσφατο, αλλά προϊόν πολιτικών πρωτοβουλιών στις οποίες συμμετείχαν οι εκσυγχρονιστές με ενθουσιασμό. Όταν ισχυρίζονται ότι τα παλιά οράματα της Αριστεράς δεν είναι πλέον συμβατά με τις σύγχρονες κοινωνίες, τα επιχειρήματά τους μοιάζουν με εκείνα του πατροκτόνου που ζητούσε την επίεικεια του δικαστηρίου επειδή ήταν ορφανός.

Συνεπώς, ο λόγος απόρριψης του εκσυγχρονιστικού προ-

γράμματος είναι –όπως ελπίζω να αποδείξω– ότι και η κοινωνιολογική του ανάλυση και οι ηθικές του δεσμεύσεις είναι βαθιά εσφαλμένες. Απαρνήθηκε ό,τι ήταν χρήσιμο στη σοσιαλδημοκρατική και αριστερή σκέψη χωρίς να αναμετρηθεί με τα πραγματικά προβληματικά σημεία αυτής της παράδοσης.

Στο πλαίσιο αυτό, ποιος είναι ο ρόλος της Αριστεράς; Η αισιόδοξη πλευρά του ζητήματος για την Αριστερά είναι ότι το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα έχει χάσει, τα τελευταία χρόνια, μεγάλο μέρος της δημοτικότητάς του. Αυτό επιβεβαιώθηκε από τις εκλογές του 2004 για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και από πολλές εκλογικές αναμετρήσεις σε εθνικό (και σε περιφερειακό) επίπεδο, οι οποίες αποκάλυψαν έναν βαθύ σκεπτικισμό για τις κεντρικές επιλογές του εκσυγχρονιστικού δρόμου. Εντείνεται η αίσθηση ότι οι προτεραιότητες των κυρίαρχων ελίτ απέχουν πολύ από τις ανησυχίες του εκλογικού σώματος (ακόμη και εάν περιοριστούμε σε όσους συμμετέχουν στην ψηφοφορία, αφήνοντας κατά μέρος το ολοένα αυξανόμενο ποσοστό της αποχής). Η έμφαση στη «μεταρρύθμιση» με συνεχείς ιδιωτικοποιήσεις, «ελαστικότητα» στην αγορά εργασίας, «υγιή δημοσιονομική πολιτική» και δημόσιες υπηρεσίες φιλικότερες προς την αγορά έχει οδηγήσει, από τη μια μεριά, στο σχηματισμό σημαντικών θυλάκων αντίστασης σε αρκετές ευρωπαϊκές κοινωνίες, ενώ, από την άλλη μεριά, δεν έχει εμπνεύσει πραγματικό ενθουσιασμό σε κανένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού. Πράγμα που δημιουργεί ευκαιρίες για τις δυνάμεις της Αριστεράς, ειδικά εάν συνυπολογίσουμε τα αυξανόμενα επίπεδα ανισότητας που συνόδευσαν τη μεταρρύθμιση και τα χρονίζοντα κοινωνικά προβλήματα της φτώχειας και της ανεργίας.

Ωστόσο, η λιγότερο αισιόδοξη πλευρά του ζητήματος έγκειται στο ότι, και μετά τη διάψευση των προσδοκιών από την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα, δεν έχει διαπιστωθεί σημαντική ενίσχυση των αριστερών ιδεών και κομμάτων. Μια αντίδραση σε αυτήν τη δυσάρεστη κατάσταση είναι η αποριζοσπαστικο-

ποίηση μεγάλων τμημάτων της Αριστεράς σε αναζήτηση κάποιου συμβιβασμού με τις δυνάμεις του εκσυγχρονισμού. Το ελκυστικό στοιχείο της αντίληψης αυτής είναι η ελπίδα ότι αριστεροί κυβερνητικοί συνασπισμοί θα μπορούσαν τουλάχιστον να θέσουν τέρμα σε ακόμη περισσότερο δεξιόστροφες παραλλαγές του εκσυγχρονιστικού σχεδίου, ενώ θα ήταν ταυτόχρονα σε θέση να περάσουν και ορισμένες προοδευτικές πολιτικές από αριστερότερες θέσεις. Για λόγους που θα εκτεθούν στη συνέχεια, κάτι τέτοιο δεν αποτελεί βιώσιμη πολιτική στρατηγική. Η μετακίνηση προς το «κέντρο» συνεπάγεται, όπως υποστηρίζεται εκτενέστερα στα Κεφάλαια 3 και 4, ότι η Αριστερά μπορεί να αποδειχθεί ανίσχυρη να σταματήσει τη δυναμική της συνεχούς μετακίνησης προς τα δεξιά από το τέλος της δεκαετίας του '70. Μπορεί επίσης να φανεί ανίσχυρη να αναστρέψει την απογοήτευση σχετικά με τη δημοκρατική διαδικασία που επικρατεί στις περισσότερες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως έγραψε πρόσφατα ο Martin Jacques (2004), «Η παρακμή των παραδοσιακών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, όπως φαίνεται από το Νέο Εργατικό Κόμμα, σήμανε τη διάβρωση της επιλογής, τουλάχιστον με τη βαθύτερη έννοια του όρου. Το αποτέλεσμα είναι ότι και η ψήφος έχει σχεδόν χάσει τη σημασία της. Η πολιτική έχει μεταφερθεί σε ένα και μόνο έδαφος: σε αυτό της αγοράς». Το όραμα μιας ρεαλιστικής εναλλακτικής λύσης ενίσχυσε τη δημοκρατική διαδικασία για περισσότερα από διακόσια χρόνια. Η αξία της Αριστεράς θα πρέπει, πρώτα και κύρια, να προσφέρει και πάλι μια ρεαλιστική εναλλακτική επιλογή.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η νεοφιλελεύθερη λαίλαπα δεν άρχισε με μια κεντρική στροφή. Αντίθετα, η επίθεση στις μεταπολεμικές σοσιαλδημοκρατικές κατακτήσεις άρχισε με μια σοβαρή ιδεολογική επανεξέταση των παραδοσιακών ιδεών και αξιών της Δεξιάς. Ο Cohen (1994) επισημαίνει ότι: «Ένα συστατικό στοιχείο της ανόδου της Δεξιάς υπήρξε η πνευματική αυτοπεποίθηση η οποία βασιζόταν σε θεμελιώδη

θεωρητικά έργα πανεπιστημιακών όπως ο Milton Friedman, ο Friedrich Hayek και ο Robert Nozick. Υπό μια έννοια οι συγγραφείς αυτοί δεν προτείνουν νέες ιδέες. Αντίθετα, εξετάζουν, αναπτύσσουν και επαναεπιβεβαιώνουν τις παραδοσιακές αξίες της Δεξιάς. Εάν θεωρηθούν πρακτικές προτάσεις, οι εργασίες των Friedman, Hayek και Nozick φαντάζουν τρελές, τρελές με τη στενή έννοια ότι θα έπρεπε να είναι κανείς τρελός για να πιστέψει ότι τέτοιες προτάσεις (π.χ. κατάργηση κάθε ρύθμισης των επαγγελματιών και των προδιαγραφών ασφάλειας στην εργασία, κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου έκδοσης χρήματος, κατάργηση όλων των κοινωνικών παροχών) θα μπορούσαν να εφαρμοστούν βραχυπρόθεσμα, μεσοπρόθεσμα ή ακόμα και μακροπρόθεσμα. Οι θεωρίες είναι με αυτή την έννοια τρελές, ακριβώς επειδή είναι ασυμβίβαστα θεμελιακές: δεν επινοήθηκαν με ένα μάτι στις εκλογικές προοπτικές. Και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο προσφέρονται θαυμάσια για εκλογική και πολιτική εκμετάλλευση. *Πολιτικοί και ακτιβιστές είναι σε θέση να υποστηρίζουν πειστικά λιγότερο τρελές δεξιόστροφες προτάσεις επειδή διαθέτουν τη δύναμη της πεποίθησης, η οποία εξαρτάται από το βάθος της πεποίθησης, και το βάθος οφείλεται στη θεωρία που είναι υπερβολικά θεμελιακή ώστε να μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα στην πράξη* (η έμφαση στο πρωτότυπο). Από τη δεκαετία του '70 και μετά, αναρίθμητες «δεξαμενές σκέψης» (think tanks), συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις προσπάθησαν να καταστήσουν εφαρμόσιμες αυτές τις ιδέες της ελευθερίας, του ρόλου της αγοράς και των ολέθριων επιπτώσεων κάθε κρατικής παρέμβασης. Σταδιακά, κέρδισε έδαφος η ιδέα πως η Δεξιά μπορεί να προωθήσει μια νέα «ριζοσπαστική» ατζέντα, αφού οι «έξυπνοι» άνθρωποι με τις καλύτερες ιδέες είχαν τελικά πάρει το μέρος της.

Περισσότερο πραγματιστές ιστορικοί και θεωρητικοί της πολιτικής επιστήμης υποστήριξαν ότι όχι μόνο δεν υπήρχε ένα συνεκτικό σχέδιο για την εισαγωγή ιδιωτικοποιήσεων και άλ-

λων μέτρων της ατζέντας που σήμερα είναι γνωστή ως νεοφιλελευθερισμός, αλλά οι κυβερνήσεις της Thatcher και του Reagan στη δεκαετία του '80 υιοθέτησαν σχεδόν συμπτωματικά τέτοιες πολιτικές χωρίς καθαρή οπτική για το αποτέλεσμα. Η άποψη αυτή όμως παρακάμπει το βασικό ζήτημα. Η υιοθέτηση τέτοιων πολιτικών εξηγείται μόνο μέσα από την πολιτιστική και ιδεολογική προεργασία της δεκαετίας του '70 και τη συνείδηση της ανεπάρκειας των αντίπαλων κείνσιανών και σοσιαλδημοκρατικών ιδεών. Η σχέση μεταξύ αξιών, λειτουργικών αρχών και πολιτικής ατζέντας, από ειρωνεία της τύχης, κατανοήθηκε καλύτερα στο πρόσφατο παρελθόν από τη Δεξιά. Ο David Coates (1996) ανέλυσε το πολιτικό αυτό πρόγραμμα της Νέας Δεξιάς με σαφέστερους πολιτικούς όρους και αναφορά στη βρετανική εμπειρία: «Ό,τι και να ήταν η Thatcher, υπήρξε ένας αυθεντικός πολιτικός γραμμισανού τύπου. Στην εποχή της παντοδυναμίας της, ο θατσερισμός αποκατέστησε τη σχέση αξιών και πολιτικών στο δημόσιο βίο της Βρετανίας, έθεσε τις ιδέες (και την ιδεολογία) στο κέντρο της πολιτικής ηγεμονίας και ζήτησε από τους οπαδούς του, όχι μόνο να πιστέψουν στις βασικές του γραμμές, αλλά να τις βιώσουν και να τις εφαρμόσουν πλήρως στην πράξη. Όπως όλες οι πετυχημένες πολιτικές δυνάμεις στις δημοκρατικές κοινωνίες, ο θατσερισμός πήρε πολλές από τις κεντρικές αξίες και προσδοκίες που πιστεύουμε όλοι μας (ελευθερία, ατομικά δικαιώματα, ευημερία και πρόοδος), τις συνέδεσε σε ένα σύστημα λειτουργικών αρχών (στην προκειμένη περίπτωση, κυρίως στον κανόνα της αχαλίνωτης αγοράς), και ύστερα με επιμονή, αποφασιστικότητα και μεγάλη αυτοπεποίθηση εφάρμοσε αυτές τις λειτουργικές αρχές στην πραγματοποίηση των αξιών και προσδοκιών στο ένα μετά το άλλο πεδίο πολιτικής» (η έμφαση στο πρωτότυπο). Η ισχύς αυτής της ιδεολογικής μεταβολής επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι κεντροαριστεροί πολιτικοί και οι εκσυγχρονιστές σε όλους τους τομείς (ιδιαίτερα όμως στα πανεπιστήμια και στην

όλο και πιο πολυάριθμη τάξη των πάσης φύσεως συμβούλων) είχαν υιοθετήσει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90 βασικές πλευρές της νεοφιλελεύθερης ατζέντας.

Η ενασχόληση με τις ιδέες και τις λειτουργικές αρχές είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να κατακτήσει η Αριστερά τη δική της πολιτική ηγεμονία. Αυτό που χρειάζεται είναι μια παρόμοια επανεξέταση των αξιών, και όσων αυτές συνεπάγονται, για τις οικονομικές και πολιτικές στρατηγικές του 21ου αιώνα. Το βασικό επιχείρημα αυτού του βιβλίου είναι ότι οι παραδοσιακές αριστερές αξίες (όπως η ισότητα, η αυτοπραγμάτωση και η κοινότητα) διαθέτουν τη δυναμική για να ξαναγίνουν όσο ισχυρές υπήρξαν κάποτε, να εμπνεύσουν και να κινητοποιήσουν ευρεία τμήματα του πληθυσμού. Ένα από τα θέματα του βιβλίου είναι επομένως η αναγκαία αλληλεπίδραση της πολιτικής κινητοποίησης με τις ιδέες, τις αξίες και τις εναλλακτικές προτάσεις.

Αλλά το ότι η νεοφιλελεύθερη Δεξιά άρχισε με μια τέτοια επανεξέταση των δικών της αξιών, σημαίνει αναγκαστικά ότι και η Αριστερά οφείλει να ακολουθήσει τον ίδιο δρόμο; Γιατί να αρχίσουμε από τις αξίες; Από αριστερή άποψη, μια τέτοια προσέγγιση δείχνει να έχει προφανή μειονεκτήματα. Αν, σύμφωνα με την περίφημη αποστροφή του Samuel Johnson, «ο πατριωτισμός είναι το ύστατο καταφύγιο των αχρείων», τότε το ίδιο δεν θα μπορούσε να ειπωθεί και για άλλες αξίες; Ένα σωρό πολιτικοί επιδίδονται σε ρητορική περί αξιών, από τον Bush στον Καραμανλή και από τον Blair στον Παπανδρέου, τόσο που θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι όλα αυτά δεν είναι παρά πρόσχημα με στόχο την απόκρυψη της πραγματικότητας της νέας παγκόσμιας τάξης πίσω από την παρήγορη διαβεβαίωση ότι «παραμένουμε πάντα πιστοί στις παλιές καλές αξίες».³

---

3. Στο Κεφάλαιο 1 εξετάζεται το επιχείρημα ότι οι αξίες έχουν διακοσμητική λειτουργία – ένας τρόπος να κρύβονται τα ιδιοτελή συμφέροντα και η ισχύς. Τέτοιες υποψίες είναι εξαιρετικά ισχυρές στην Ελλάδα για λόγους που

Ωστόσο, παρότι οι πολιτικοί του κυρίαρχου ρεύματος αναφέρονται σε αξίες, το κάνουν με πολύ επιφανειακό τρόπο. Ο Blair δεν εξηγεί ποτέ με σαφήνεια γιατί πρέπει να μας ενδιαφέρει μόνο η ισότητα ευκαιριών και όχι μια πιο απαιτητική ισότητα αποτελέσματος. Ούτε ο Γ. Παπανδρέου μπήκε ποτέ στον κόπο να μας εξηγήσει γιατί η υποστήριξη εκ μέρους του της «συμμετοχικής δημοκρατίας» δεν έρχεται σχεδόν εξώφθαλμα σε αντίθεση με την εκλογή του στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ – σε συνέδριο όπου μόνο 3 (!) άτομα είχαν δικαίωμα λόγου. Συνεπώς, είναι εσφαλμένη η αντίληψη ότι δεν πρέπει να μιλάμε για αξίες, επειδή οι πολιτικοί τις έχουν απαξιώσει με τον ξύλινο και επιφανειακό τρόπο που τις χειρίζονται. Το λάθος είναι η μέθοδος χειρισμού των αξιών και όχι αυτή καθαυτή η συζήτηση για τις αξίες.

Το Κεφάλαιο 1 εξετάζει λεπτομερέστερα τα προβλήματα που αναφέρθηκαν εδώ και συζητά τα επιχειρήματα που προβλήθηκαν για την υποτίμηση της συστηματικής ενασχόλησης με τις αξίες. Μια πρώτη ένσταση αφορά την τρέχουσα αντίληψη ότι ο λόγος περί αξιών δεν συμβιβάζεται με την «καθαρή» επιστήμη. Η εκκλαϊκευμένη παραλλαγή της παραπάνω αντίληψης είναι ότι, ενώ ορισμένα πράγματα μπορεί να κριθούν βάσει «γεγονότων», όταν περνάμε στις αξίες, όλες οι απόψεις γίνονται ισοδύναμες. Επίσης, σύμφωνα με πολλές αριστερές προσεγγίσεις, μαρξιστικές και μη, υπάρχει η γενική τάση να εκλαμβάνεται η θεωρία ως «επιστημονική», και η επιστήμη ως «αντικειμενικά» αληθινή, πράγμα που συνεπάγεται ότι τα κριτήρια της

πρέπει να ερευνηθούν. Θυμάμαι, όταν ήρθα για πρώτη φορά στην Ελλάδα, ένας καθηγητής με προειδοποίησε ότι θα τα βρω σκούρα, διότι «τα κείμενα εδώ δεν παίζουν κανένα ρόλο», πράγμα που θεώρησα πως σημαίνει ότι τα κείμενα αποτελούν, στην καλύτερη περίπτωση, εκ των υστέρων δικαιολόγηση πράξεων και πολιτικών, που αποφασίζονται αλλού, με βάση υπολογισμούς πολύ πιο ωμούς από τις αξίες. Κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι ο λόγος περί αξιών μπορεί να κρύβει ανομολόγητα συμφέροντα. Όμως, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 1, το θέμα δεν εξαντλείται σε τέτοιου είδους παρατηρήσεις.

αλήθειας δεν είναι δυνατό να βασίζονται σε τόσο ρευστές έννοιες όσο οι αξίες. Συνεπώς, και στην καθημερινή και στη θεωρητική συζήτηση, η επιστήμη αφορά τα αντικειμενικά γεγονότα, ενώ οι αξίες ανήκουν σε τελείως διαφορετική σφαίρα. Στο Κεφάλαιο 1 υποστηρίζεται πως η αντίληψη αυτή είναι θεμελιακά εσφαλμένη. Η επιστήμη δεν είναι αξιακά ουδέτερη, όπως συνήθως πιστεύεται. Η πεποίθηση πως η επιστήμη δεν έχει να κάνει με αξίες, συνιστά η ίδια αξιολογική κρίση, κυρίως επειδή προάγει τεχνοκρατικά πρότυπα διεύθυνσης της οικονομίας και της κοινωνίας. Ούτε υφίσταται τόσο οξύς διαχωρισμός μεταξύ γεγονότων και αξιών. Αντίθετα, σε πολλές επιχειρηματολογίες τα γεγονότα διαπλέκονται αναπόφευκτα με τις αξίες. Στο Κεφάλαιο 1 υποστηρίζεται επίσης ότι, ανεξάρτητα από το τι πίστευαν ότι έκαναν οι βασικότεροι θεωρητικοί της Αριστεράς – ακόμη και ο ίδιος ο Marx – στην ουσία διατύπωναν μια συγκεκριμένη ηθική κριτική του καπιταλισμού. Πράγματι, μια τέτοια ηθική κριτική αποτελεί αναγκαίο συστατικό κάθε στρατηγικής της Αριστεράς για μια εναλλακτική οικονομία και κοινωνία.

Η προσήλωση της Αριστεράς σε μια σειρά αξιών αποτελεί πηγή δύναμης – οι άνθρωποι όχι μόνο συζητούν τις αξίες τους, αλλά η ικανότητά τους να το κάνουν αποτελεί βασικό στοιχείο οποιασδήποτε εναλλακτικής κοινωνίας. Αυτό συμπίπτει με μια πιο «πλουσία» θεώρηση των ανθρώπων ως σκεπτόμενων όντων που μπορούν να διαβουλεύονται για τα προβλήματά τους, πράγμα που συνεπάγεται, όπως θα δούμε, και μια πλουσιότερη αντίληψη της δημοκρατίας. Η Αριστερά πάντοτε υποστήριζε ότι οι αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται με γνώμονα «ιδεατά κριτήρια» – τι είναι ορθό για εμάς ως συλλογικότητα. Βέβαια, το πώς ορίζεται το «εμείς» σε τέτοιες περιστάσεις ήταν πάντα τμήμα του προβλήματος. Η Αριστερά, κατά καιρούς, επιχειρηματολόγησε εναντίον και της στενής και της ευρείας ερμηνείας του «εμείς». Υπερβολικά στενή, όταν απέκλειε ομάδες, όπως οι γυναίκες και οι μετανάστες. Υπερβολικά ευρεία, όταν μαχόταν

εναντίον εθνικιστικών ή λαϊκιστικών στρατηγικών, που βάζουν μαζί όλους τους ανθρώπους χωρίς να παίρνουν υπόψη ταξικές ή άλλες διαιρέσεις. Όποιο όμως και αν υπήρξε το εύρος της ηθικής κοινότητας της Αριστεράς, η δέσμευσή της στην ισότητα, την αλληλεγγύη και την κοινότητα, για να πάρουμε μόνο τρία παραδείγματα, δεν είναι δυνατό να είχε αποκλειστικά ρητορική σημασία. Οι αξίες αυτές κινητοποιήσαν, κυριολεκτικά, εκατομμύρια ανθρώπους κάθε φορά που πίστεψαν ότι αυτές έδιναν καινούργιο νόημα στη ζωή τους και στους αγώνες τους, ενώ διεύρυναν συγχρόνως τις μελλοντικές τους δυνατότητες. Η εγκατάλειψη αυτού του πεδίου μάχης σε καμιά περίπτωση δεν είναι δυνατή.

Στο Κεφάλαιο 2 εξετάζονται ορισμένες συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπου τα ζητήματα που προαναφέρθηκαν διερευνώνται πιο αναλυτικά. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι όσα υποστηρίζουν οι εκσυγχρονιστές για τις αξίες είναι ελάχιστα πειστικά, ότι η «μεταρρυθμιστική ατζέντα» τους όχι μόνο δεν προάγει τις παραδοσιακές αριστερές αξίες, αλλά τείνει αντίθετα να τις περιθωριοποιεί. Για να το αποδείξω, θα παρουσιάσω τρία κεντρικά πεδία πολιτικής που υποβλήθηκαν σε εκσυγχρονιστικούς και κεντροαριστερούς χειρισμούς. Το πρώτο έχει να κάνει με τη δημοκρατία. Θα υποστηρίξω ότι οι εκσυγχρονιστές εγκατέλειψαν την παραδοσιακή φιλοδοξία της σοσιαλδημοκρατικής και της ευρύτερης Αριστεράς να διευρύνουν τη δημοκρατία προς την οικονομική και την κοινωνική σφαίρα. Παρ' όλη τη ρητορική περί πολιτικής συμμετοχής και αποκέντρωσης, η κινητήρια δύναμη της εκσυγχρονιστικής αντίληψης είναι η ιδέα πως υπάρχουν «αντικειμενικές» λύσεις για όλα τα προβλήματα. Η θέση αυτή αντί να κινητοποιεί ενεργούς πολίτες, αυξάνει την ισχύ και την επιρροή των τεχνοκρατών και των πραγματογνωμόνων. Και σαν να μην ήταν αρκετό αυτό, οι εκσυγχρονιστές συνέβαλαν στον περιορισμό των δημοκρατικών διαδικασιών ακόμη και στην πολιτική σφαίρα. Η απογοήτευση

από την πολιτική και η επανεμφάνιση της πολιτικής διαφθοράς και των πελατειακών σχέσεων, πρέπει να ιδωθεί μέσα από αυτό το πρίσμα. Το δεύτερο παράδειγμα δείχνει ότι, όταν οι εκσυγχρονιστές διατείνονται πως πιστεύουν στη μεταρρύθμιση του κράτους, εννοούν στην πράξη έναν δημόσιο τομέα που θα βασιζείται, όσο γίνεται περισσότερο, στις αρχές της αγοράς και των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Αυτό ενίσχυσε τις αξίες του ατομισμού, της ανταγωνιστικότητας και της αποτελεσματικότητας σε βάρος εκείνων της συλλογικότητας, της δημόσιας υπηρεσίας και της κάλυψης των αναγκών του κοινωνικού συνόλου. Τέλος, θα αναλύσουμε τις πολιτικές απασχόλησης, και ιδιαίτερα την πολιτική «από την πρόνοια στην εργασία». Εδώ προωθήθηκαν οι αξίες της υπευθυνότητας, της ευελιξίας και των ίσων ευκαιριών σε βάρος εκείνων της αλληλεγγύης, της κοινότητας και της ισότητας αποτελέσματος. Είναι η περιθωριοποίηση των αξιών αυτών που βρίσκεται πίσω από την αυξανόμενη αστάθεια, ανασφάλεια και ανισότητα πολλών ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Οι συνέπειες αυτές συχνά συσκοτίζονται στην εκσυγχρονιστική ρητορική περί συναίνεσης, αποτελεσματικής διαχείρισης και ανταγωνιστικότητας στο πλαίσιο της νέας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Και μόνο για το λόγο αυτόν, η ενασχόληση με τις αξίες έχει ζωτική σημασία για την ευρύτερη Αριστερά. Διαφορετικά, είναι δύσκολο να αναδειχθεί αυτό που διακυβεύεται στην αντιπαράθεση με αυτές τις πολιτικές και τις θεσμικές «μεταρρυθμίσεις».

Βέβαια, η προσπάθεια της Αριστεράς δεν εξαντλείται στην προσήλωσή της σε κάποιες αξίες. Η Αριστερά διαθέτει επίσης μία θεωρία ή θεωρίες περί των κοινωνικών δομών που επιβάλλουν περιορισμούς ως προς την εισαγωγή εναλλακτικών κοινωνικών πρακτικών οι οποίες θα μπορούσαν να περιλάβουν τις αξίες της. Το Κεφάλαιο 3 αναπτύσσει το θέμα αυτό αναλυτικότερα και εξετάζει τους διάφορους τρόπους με τους οποίους οι εκσυγχρονιστές (είτε κεντροδεξιές είτε κεντροαριστερές πα-

ραλλαγής) προωθούν πολιτικές και θεσμούς που στενεύουν διαρκώς τα περιθώρια για μια οποιαδήποτε εναλλακτική λύση. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις οικονομικές πολιτικές και στους θεσμούς που ενισχύουν την εταιρική και χρηματιστική ισχύ. Σε μακροοικονομικό επίπεδο οι ανεξάρτητες κεντρικές τράπεζες, οι περιοριστικές νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές συνιστούν εγκατάλειψη της σοσιαλδημοκρατικής δέσμευσης για πλήρη απασχόληση. Όπως θα δούμε, αυτό συνεπάγεται επίσης αποδυνάμωση των εργαζομένων που διαθέτουν σήμερα μικρά περιθώρια αμφισβήτησης των προτεραιοτήτων της εργοδοσίας, και ως προς την αύξηση των μισθών και ως προς ποιοτικότερες διεκδικήσεις, όπως το περιεχόμενο της εργασίας. Σε μικροοικονομικό επίπεδο, η στρατηγική των κεντροδεξιών και κεντροαριστερών κυβερνήσεων έχει νόημα μόνο εάν η καπιταλιστική τάξη θεωρηθεί οικουμενική τάξη – μία τάξη δηλαδή η οποία μέσω της «επιχειρηματικότητας» δημιουργεί θέσεις εργασίας, επενδύσεις και ανάπτυξη. Γι' αυτούς τους λόγους θα υποστηρίξουμε ότι η πολιτική οικονομία του νεοφιλελευθερισμού δεν είναι μόνο δεξιά, αλλά δυναμικά δεξιόστροφη. Αφού οι περισσότερες κυβερνήσεις θεωρούν ότι εξαρτώνται από την καπιταλιστική τάξη για επενδύσεις, θέσεις εργασίας και ανάπτυξη, αναγκάζονται να αποδεχτούν τις ολοένα αυξανόμενες απαιτήσεις αυτής της τάξης. Δεν μπορείς, άλλωστε, να βλάψεις την κότα που σου κάνει τα χρυσά αυγά. Όπως θα περίμενε κανείς, η προσέγγιση αυτή οδήγησε σε τεράστια άνοδο των ανισοτήτων σε πολλές ευρωπαϊκές οικονομίες. Τέλος, θα δούμε πώς οι εκσυγχρονιστές προσπαθούν να δημιουργήσουν ένα ατομικιστικό περιβάλλον – μια «κουλτούρα της αγοράς» – είτε με ιδεολογικές παρεμβάσεις είτε με παρεμβάσεις στο εργασιακό περιβάλλον των ανθρώπων.

Το Κεφάλαιο 4 παρουσιάζει με λεπτομερέστερο τρόπο το πιθανό περιεχόμενο μιας αριστερής στρατηγικής για την οικονομία και την κοινωνία. Η αντίληψη του σοσιαλισμού που υπο-

στηρίζεται εκεί είναι αυτή της «δημιουργικής πράξης της συλλογικής βούλησης». Αυτή η αντίληψη βασίζεται στο επιχειρήμα ότι η ανθρώπινη φύση διαθέτει τη δυνατότητα να φαντάζεται «εκείνο που δεν υπάρχει και να σχεδιάζει και να υλοποιεί αυτό που φαντάζεται».⁴ Αυτή η προσέγγιση αποτελεί ενδιάμεση θέση μεταξύ εκείνων που βλέπουν τη μετάβαση στη σοσιαλιστική κοινωνία περισσότερο με όρους διαμαρτυρίας, κοινωνικών κινημάτων και μαζικών κινητοποιήσεων, και εκείνων που δίνουν έμφαση σε συγκεκριμένες εναλλακτικές πολιτικές. Οι τελευταίοι ισχυρίζονται πως αυτό που χρειάζεται η Αριστερά είναι, πρώτα και κύρια, εναλλακτικές πολιτικές προτάσεις που θα πείσουν την κοινωνία ότι έχει μετακινηθεί από τη στείροτητα της άρνησης και της διαμαρτυρίας προς μια νέα κοινωνική συμμαχία, με την πεποίθηση να εφαρμόσει μια πιο προοδευτική οικονομική και κοινωνική στρατηγική. Όσοι αριστεροί δεν αντιλαμβάνονται τη ζημιά που κάνει ο πολιτικός κατακερματισμός, και η υποψία πως το οπλοστάσιο της Αριστεράς δεν διαθέτει πραγματοποιήσιμες εναλλακτικές πολιτικές, αυταπατώνται. Ωστόσο, το αντεπιχείρημα είναι πως αποτελεί λάθος να βλέπουμε τη στρατηγική της Αριστεράς αποκλειστικά –ή και πρωταρχικά– με όρους πολιτικής κινητοποίησης που τελικά θα οδηγήσει στο σχηματισμό αριστερής κυβέρνησης ή τουλάχιστον κυβερνητικού συνασπισμού, που θα θεσμοθετήσει σοσιαλιστικά μέτρα. Μία από τις μεγαλύτερες αποτυχίες των σοσιαλδημοκρατών στη μεταπολεμική περίοδο ήταν η παραδοσιακή «ιατρική» αντίληψη του ρόλου τους. Η κοινωνία αποτελούσε τον ασθενή και οι σοσιαλδημοκράτες πολιτικοί διέθεταν τις κατάλληλες θεραπείες. Οι σημερινοί κεντροαριστεροί συμμερίζονται αυτή την αντίληψη, η οποία πρέπει να απορριφθεί αποφασιστικά από μια πραγματικά σύγχρονη Αριστερά. Οι πολιτικές

---

4. Το απόσπασμα προέρχεται από τον Sam Gindin (1998), του οποίου η πρωτότυπη προσέγγιση θα εξεταστεί αναλυτικά στο Κεφάλαιο 4.

και οι θεσμοί της Αριστεράς δεν μπορεί παρά να είναι το αποτέλεσμα μιας πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής σε διάφορα επίπεδα. Αυτό που χρειαζόμαστε είναι να αποκαταστήσουμε την εμπιστοσύνη του σοσιαλιστικού κινήματος σε μια εναλλακτική σύλληψη. Βέβαια, κάτι τέτοιο θα προκύψει μέσα από το διάλογο για τις λεπτομέρειες μιας εναλλακτικής οικονομικής στρατηγικής. Είναι όμως λάθος να πιστεύουμε ότι αυτή η στρατηγική αποτελεί αναγκαίο προαπαιτούμενο για ένα τέτοιο κίνημα. Η κοινωνική διαμαρτυρία και κινητοποίηση πρέπει να συμβαδίζουν με πρακτικές προτάσεις πολιτικής.

Με αυτή την έννοια, είναι λάθος να βλέπουμε τα κοινωνικά κινήματα ως απολύτως διαχωρισμένα από τις εναλλακτικές πολιτικές. Τα ώριμα κοινωνικά και ριζοσπαστικά κινήματα συχνά συμπεριλαμβάνουν όψεις του «άλλου εφικτού κόσμου», όπως λέει και το σύνθημα του κινήματος ενάντια στην παγκοσμιοποίηση. Για παράδειγμα, όταν οι φεμινίστριες ιδρύουν «ασφαλή σπίτια» για τα θύματα της βίας των αντρών ή όταν ακτιβιστές υπερασπίζονται την κοινωνική κατοικία για την εξυπηρέτηση τοπικών αναγκών, οι ενέργειές τους φέρουν το σημάδι της περιφνημής μαρξιστικής αρχής για το σοσιαλισμό «από τον καθένα ανάλογα με τις δυνατότητές του, σε όλους ανάλογα με τις ανάγκες τους». Ο σοσιαλισμός οφείλει να βασίζεται όχι μόνο στην παθητική υποστήριξη των ανθρώπων, αλλά και στην ικανότητά τους να διαχειρίζονται τις τοπικές δημόσιες υποθέσεις και να αυτοδιαχειρίζονται τις επιχειρήσεις στις οποίες εργάζονται. Φυσικά, δεν είναι εύκολο να γενικεύσουμε τις μεμονωμένες αυτές πρωτοβουλίες του ενός ή του άλλου κοινωνικού ή πολιτικού κινήματος. Όμως, σε όλα αυτά υπάρχει ένα βασικό δίδαγμα: η αντι-ιδεολογία της Αριστεράς χρειάζεται να αναπτυχθεί και να στηριχθεί σε δομές και πρακτικές που απαιτούν την ενεργότερη συμμετοχή των πολιτών και των εργαζομένων.

Με αυτή την έννοια, το Κεφάλαιο 4 εξετάζει μερικά πολιτικά πειράματα διεύρυνσης της δημοκρατίας που βασίζονται

στις εμπειρίες και στις ικανότητες των πολιτών. Όπως θα δούμε, οι πειραματισμοί αυτοί, στην καλύτερη εκδοχή τους, μπορούν να συνδυάζουν την ισότητα με τη «λογοδοσία», και με αυτό τον τρόπο να βελτιώνουν την ποιότητα των δημόσιων πολιτικών. Ωστόσο, το άθροισμα τέτοιων πειραμάτων δεν μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνίες διαφορετικού τύπου αν δεν αλλάξει επίσης και το γενικότερο περιβάλλον. Επομένως, το Κεφάλαιο 4 παρουσιάζει νέες ιδέες και προτάσεις σχετικά με την κοινωνικοποίηση των επενδύσεων, και εναλλακτικές οικονομικές στρατηγικές σε τοπικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Δεν αγνοώ τα μειονεκτήματα αυτών των προτάσεων. Είναι σημαντικό για την Αριστερά να μην τα κρύβει κάτω από το χαλί, ακριβώς επειδή τα αναπάντητα ερωτήματα αναδεικνύουν νέα θέματα για συζήτηση και στοχασμό.

Και πάλι, αυτό που ισχυρίζομαι δεν είναι πως υπάρχει έτοιμο και λεπτομερές σχέδιο για όλες τις πλευρές της μετάβασης, πόσο μάλλον για την καθημερινή λειτουργία μιας εναλλακτικής οικονομίας και κοινωνίας. Αυτό εν μέρει οφείλεται στη διαλεκτική μεταξύ εναλλακτικών συλλήψεων της μέλλουσας οικονομίας και κοινωνίας, και των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων και πολιτικών στρατηγικών. Η διαλεκτική αυτή βρίσκεται στον πυρήνα της ανάλυσης του Κεφαλαίου 4. Μεμονωμένες πρωτοβουλίες και πολιτικές μπορεί να φέρουν στην επιφάνεια ψήγματα νέων τρόπων διαχείρισης της κοινωνίας και της οικονομίας. Υπάρχουν λοιπόν περιθώρια αλλαγής των συνειδήσεων των ανθρώπων και της πίστης τους σε συλλογικές λύσεις. Αυτό με τη σειρά του μπορεί να οδηγήσει σε νέες πολιτικές και σε ριζοσπαστικές πρωτοβουλίες, καθώς οι άνθρωποι θα προωθούν και θα στηρίζουν τις αξίες τους σε νέες δομές και θεσμούς. Όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 4, οι αριστερές αξίες παραμένουν ακόμη εξαιρετικά δημοφιλείς σε πλατιά στρώματα του πληθυσμού. Η αξία της Αριστεράς έγκειται ακριβώς στην ικανότητά της να συνδέει τις αξίες αυτές με βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες

στρατηγικές για το μετασχηματισμό όχι μόνο των δομών και των θεσμών της κοινωνίας και της οικονομίας, αλλά και των ίδιων των ατόμων ως υποκειμένων της κοινωνικής μεταβολής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Επιστήμη, αξίες και τα επιχειρήματα της Αριστεράς

Κατά την προεκλογική περίοδο του 2004 στην Πρέβεζα, ο Μανώλης Γλέζος διηγήθηκε το εξής ανέκδοτο: «Λίγο μετά την απελευθέρωση από τους Γερμανούς, πλησίασε ένα μικρό καΐκι στην Αίγινα που μετέφερε πολιτικούς κρατούμενους από φυλακή σε φυλακή. Ένας από αυτούς, αναλογιζόμενος τις απαίσιες συνθήκες διαβίωσης αναφώνησε: “Είμαστε τα θύματα της αντίθεσης μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής”». Όπως όλα τα καλά ανέκδοτα, και αυτό επιδέχεται πολλές ερμηνείες. Ωστόσο, ο λόγος για τον οποίο ήταν αστείο, δεδομένων των περιστάσεων, έγκειτο στο ότι υπήρχε κάτι το εξώφθαλμα άδικο στην κατάσταση που αντιμετώπιζαν οι πολιτικοί κρατούμενοι – κάτι που θα μπορούσε να εκφραστεί μόνο με όρους ηθικής καταδίκης. Το ότι τόσο πολλοί άνθρωποι, που αντιμετώπισαν τον κατακτητή, αποτέλεσαν εκ των υστέρων αντικείμενο τέτοιας άθλιας μεταχείρισης προσβάλλει ευθέως τις ηθικές μας ευαισθησίες. Αυτό δεν λέγεται για να δείξουμε ότι η ανάλυση εκείνου του πολιτικού κρατούμενου ήταν λαθεμένη, αλλά για να πούμε ότι κάθε τέτοια ανάλυση οφείλει να συνδυάζεται με μια περισσότερο ηθική αξιολόγηση.

Στο Κεφάλαιο αυτό θα ήθελα να εξετάσω ορισμένα από τα επιχειρήματα που προβάλλονται προκειμένου να υποστηριχτεί ότι είναι λάθος να παίρνουμε στα σοβαρά τέτοιες ηθικές αξιολογήσεις και αξίες. Θα ισχυριστώ ότι παρότι οι οπαδοί αυτής

της αντίληψης έχουν να πουν ενδιαφέροντα πράγματα, μικρό μέρος της προσέγγισής τους βασίζεται (αντίθετα με ό,τι θέλουν να πιστεύουν) στην απόρριψη μιας σημαντικής ηθικής διάστασης όσον αφορά την κριτική του παρόντος και την υποστήριξη μιας εναλλακτικής πρότασης.

Αξίες και επιστήμη¹

Μία από τις δυσκολίες που συναντάμε όταν θέλουμε να υποστηρίξουμε τη σημασία των αξιών είναι η ευρέως διαδεδομένη άποψη πως η ενασχόληση με τις αξίες αντιβαίνει στην επιστημονική προσέγγιση των ζητημάτων. Αρχίζουμε με αυτή την επισήμανση διότι, όπως θα δούμε στις δύο επόμενες ενότητες, πρόκειται για άποψη η οποία επηρέασε κατά καιρούς, και σε διαφορετικό βαθμό, μεγάλο μέρος της αριστερής σκέψης. Συνεπώς, στην ενότητα αυτή θα ήθελα να παρουσιάσω δύο θέσεις που έχουν σημασία για την ανάλυση που ακολουθεί. Σύμφωνα με την πρώτη, δεν υφίσταται «σιδηρούν παραπέτασμα» μεταξύ αξιών και επιστήμης. Αντίθετα, θα υποστηρίξω ότι εκείνοι που παρουσιάζουν την επιστήμη ως ηθικά ουδέτερη άσκηση είναι πιθανό να ασπάζονται κάποιες υπόρρητες ηθικές αξίες. Προκειμένου να το αποδείξω, θα ανατρέξω κυρίως σε παραδείγματα από την οικονομική επιστήμη και την πολιτική οικονομία, διότι οι επικρατούσες οικονομικές αντιλήψεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην επικράτηση της δεξιάς στροφής στην οικονομία και στην κοινωνία κατά τη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας. Η δεύτερη θέση συνίσταται στην αμφισβήτηση της άποψης ότι τα άτομα δεν είναι δυνατό να συζητούν τους στόχους τους ή τις βαθύτερες ηθικές

---

1. Η ενότητα αυτή είναι μάλλον η πιο δύσπεπτη για τον μη ειδικό αναγνώστη – όμως, μπορεί να παραληφθεί χωρίς να δημιουργούνται προβλήματα κατανόησης όσων ακολουθούν.

πεποιθήσεις τους. Αντίθετα, τόσο η κριτική των αξιών του νεοφιλελευθερισμού που θα εκθέσουμε στο Κεφάλαιο 2, όσο και η παρουσίαση των πιθανών αριστερών εναλλακτικών λύσεων που θα διερευνήσουμε στο Κεφάλαιο 4, διατρέχονται από την πεποίθηση ότι οι άνθρωποι κάνουν αξιολογικές κρίσεις σε μεγάλο αριθμό ζητημάτων, από την ανατροφή των παιδιών τους μέχρι την υποβάθμιση του περιβάλλοντος – και ότι οι αξιολογικές κρίσεις αυτές είναι κάτι παραπάνω από μια απλή εκδήλωση προτιμήσεων πάνω στις οποίες δεν έχουν πραγματικά στοχαστεί. Πράγματι, τα άτομα όχι μόνο διαβουλεύονται με άλλα άτομα για την ορθότητα των αξιολογικών κρίσεών τους, αλλά οι διαβουλεύσεις αυτές μπορεί να είναι αποτελεσματικότερες με τη θέσπιση ενός καταλληλότερου θεσμικού πλαισίου. Είναι επομένως κρίσιμο για μία τουλάχιστον πλευρά της αριστερής προσέγγισης – την επέκταση της δημοκρατίας στην οικονομική και στην κοινωνική σφαίρα – να μπορούν τα άτομα να επιχειρηματολογούν σχετικά με τους στόχους και τις αξίες του.

Σύμφωνα με τους περισσότερους αναλυτές που προσπαθούν να εξηγήσουν την επικράτηση του μεθοδολογικού προγράμματος που διαχωρίζει ριζικά την επιστήμη από τις αξίες, η εξήγηση περιστρέφεται γύρω από τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις από τον 17ο αιώνα και μετά. Υπήρχε τότε μια γενικευμένη αίσθηση ότι η επικράτηση ηθικολογικών επιχειρημάτων ήταν –εν μέρει τουλάχιστον– υπεύθυνη για πολλές καταστροφές του παρελθόντος, και κυρίως για τους θρησκευτικούς πολέμους που ισοπέδωσαν μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής Ευρώπης. Ο «πρακτικός άνθρωπος» της επιστήμης θέλησε να αποδεσμευθεί από τη «μακρά χείρα» της θρησκείας, με το σκεπτικό ότι παρότι ο Θεός δεν πρέπει να αγνοείται στην προσπάθεια κατανόησης του κόσμου, η παρουσία του οφείλει να γίνει πολύ πιο διακριτική. Η συναίνεση που προέκυψε ήταν ότι «οι επιστημονικές θεωρίες περιγράφουν, εξηγούν και προβλέπουν την πραγματικότητα, και ως τέτοιες έχουν πρακτικές εφαρμο-

γές στην τεχνολογία. Παρέχουν μέσα για την επίτευξη στόχων, αλλά δεν έχουν καθαυτές άλλες πρακτικές συνέπειες, και ειδικότερα δεν αξιολογούν τα γεγονότα και παραμένουν ουδέτερες ως προς τις ηθικές, πολιτικές και αισθητικές αξίες» (Edgley, 1983, σελ. 253-254).

Συγχρότως, στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, η τάση αποστασιοποίησης από τις αξίες, ειδικά στην πολιτική οικονομία, έβρισκε υλική βάση στο γεγονός ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνδέθηκε πράγματι με τη συνεχώς μεγαλύτερη αποπροσωποποίηση των οικονομικών συναλλαγών. Έτσι, «στην οικονομία της αγοράς, το κρίσιμο ερώτημα δεν είναι τι είναι ορθό ή δίκαιο, αλλά τι θα πουλήσει. Οι αρετές αντικαθίστανται από υποκειμενικές αξίες και προτιμήσεις. Δεν ξενίζει συνεπώς ότι, στην πολιτική οικονομία, οι υποκειμενικές θεωρίες της αξίας έγιναν κυρίαρχες» (Sayer, 2000, σελ. 87). Όπως έχει υποστηρίξει ο Edgley (1982), αυτό που προτείνει η κυρίαρχη αντίληψη είναι ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες δεν πρέπει να ασχολούνται πρωταρχικά με τις ηθικές αξίες, εφόσον αυτές έχουν πλέον αντικατασταθεί από τη «συνετή αξία των συμφερόντων» – και ότι οποιαδήποτε τέτοια ενασχόληση είναι πιο χρήσιμη σε δεύτερο επίπεδο, όπου αξίες όπως η ελευθερία, η ανεκτικότητα και ο συμβιβασμός ταιριάζουν καλύτερα με την έννοια ότι η οικονομία της αγοράς επιτρέπει στους ανθρώπους να ζουν τη ζωή τους με όποιες αξίες νομίζει ο καθένας, ενώ οι καθαυτό φιλελεύθερες αξίες χρησιμεύουν για τη συνοχή της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο διαχωρισμός γεγονότων και αξιών όχι μόνο δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο της ορθής κατανόησης της επιστημονικής μεθόδου, αλλά αντανακλά τη φύση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών θεσμών στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Σε θεωρητικό επίπεδο τουλάχιστον, το απόγειο της άποψης του διαχωρισμού αξιών και επιστήμης σημειώθηκε πιθανόν κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου με τη φιλοσοφική ηγεμονία

της λογικο-θετικιστικής σχολής. Όπως και στην προηγούμενη περίοδο, οι λογικο-θετικιστές προσπαθούσαν να προστατεύσουν την επιστήμη ενάντια σε ό,τι θεωρούσαν αντιδραστικές επιδράσεις, μεταξύ δε αυτών και την άνοδο επιθετικών εθνικιστικών και μυστικιστικών κινήματων. Εάν αναλογιστούμε το κοινωνικό υπόβαθρο της επικράτησης του φασισμού, οι φόβοι αυτοί δεν ήταν ασήηρικοι. Πάντως, αυτή η σχολή σκέψης διαχώρισε τόσο ανελαστικά εκείνο που έχει νόημα από το α-νόητο, ώστε χρειάστηκε να προσφύγει σε πολύ άκαμπτες διακρίσεις. Όπως υποστήριξε πρόσφατα ο Hilary Putnam, ο διαχωρισμός μεταξύ «γεγονότων» και «αξιών» που η σχολή εκείνη θέλησε να επιβάλει στην επιστήμη βασιζόταν τόσο στα ιδιαίτερα μεταφυσικά προτάγματα της φιλοσοφίας του Hume,² όσο και στη δική της διάκριση μεταξύ αναλυτικών προτάσεων και προτάσεων στηριγμένων στα γεγονότα. Η διάκριση αυτή σημαίνει ότι κάθε πρόταση σε ένα επιστημονικό επιχείρημα είτε είναι εξορισμού αληθινή (όπως ισχύει στις προτάσεις των μαθηματι-

---

2. Σύμφωνα με το περίφημο επιχείρημα του Hume, δεν είναι αυτονόητα παράλογο να προτιμά κανείς να ξύσει το μικρό του δαχτυλάκι από το να αποτρέψει την καταστροφή του κόσμου. Κατά συνέπεια, οι ηθικές αξιολογήσεις δεν υπόκεινται σε ορθολογική διαβούλευση. Από την άλλη μεριά, πίστευε ότι οι άνθρωποι διαθέτουν ηθικό αίσθημα, μια κοινή προδιάθεση να «επαινούν ή να επιτιμούν τη διαγωγή, τον χαρακτήρα, τις προθέσεις και τη συμπεριφορά των ιδίων και των άλλων» (Ryan, 2004). Μάλιστα, ο Ryan υποστηρίζει ότι ο Hume συμμερίζεται την άποψη του βρετανικού διαφωτισμού ότι οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα να μπαίνουν στη θέση των άλλων και να τους συναισθάνονται, και ότι το συναίσθημα αυτό αποτελεί τη βάση και της ηθικής και της κοινωνικής συνοχής. Η ιδιαίτερη μεταφυσική θέση του Hume, και ειδικότερα η διάκριση που κάνει μεταξύ πραγματικών γεγονότων (matters of fact) και σχέσεων μεταξύ ιδεών (relations of ideas), όπως και η διάκριση των λογικο-θετικιστών που αναφέραμε παραπάνω, έχασαν στη συνέχεια την κυρίαρχη θέση τους. Ορισμένοι μάλιστα νεότεροι οπαδοί του Hume τείνουν να είναι «οιονεί ρεαλιστές» σε σχέση με τις ηθικές αξιολογήσεις, στο βαθμό που αποδέχονται κάποια περιθώρια ορθολογικής διαβούλευσης σχετικά με τις αξίες (Blackburn, 1998).

κών και της λογικής) είτε αποτελεί αντανάκλαση μιας ιδιαίτερης εμπειρικής πραγματικότητας (στις θετικές επιστήμες, στην ιστορία ή ακόμη στην καθημερινή ζωή). Επιπλέον, η σχολή εκείνη θεωρούσε ότι οι ηθικές προτάσεις στερούνταν νοήματος, εφόσον δεν ήταν ούτε αναλυτικές ούτε εμπειρικές, εκφράζοντας απλώς τα συναισθήματα εκείνων που τις διατύπωναν.³

Παρ' όλα αυτά, μετά το 1950 αυτά τα μεταφυσικά προτάγματα έχασαν σημαντικό μέρος της επιρροής τους στο θεωρητικό επίπεδο.⁴ Σταδιακά αναγνωρίστηκε ότι αυτό που οι λογικοθετικιστές θεωρούσαν ως γεγονός ξεπερνούταν με ταχείς ρυθμούς από την επιστημονική πρακτική της εποχής – ελάχιστα επιστημονικά επιχειρήματα μπορούν να συρρικνωθούν σε απολύτως αναλυτικές προτάσεις ή σε προτάσεις απολύτως στηριγμένες στα γεγονότα, πράγμα στο οποίο θα επανέλθουμε όταν θα εξετάζουμε το έργο της κοινωνικής επιστήμης. Η αναγνώριση αυτή υπέσκαψε σοβαρά το εγχείρημα του ριζικού διαχωρισμού μεταξύ αξιών και γεγονότων (Putnam, 2002, Κεφάλαια 1 & 2).⁵ Όποιες και αν είναι οι επιπτώσεις αυτού του διαχωρισμού στις φυσικές επιστήμες,⁶ οι κοινωνικές επιστήμες, και ειδικά τα οικονομικά, άργησαν να ανταποκριθούν στη μείωση της επιρροής των λογικο-θετικιστικών ιδεών. Οι οικονο-

3. Αυτή η άποψη υπήρξε, για κάποιο διάστημα, κομβική για την αγγλοσαξονική σχολή της «αναλυτικής φιλοσοφίας», με εκπροσώπους όπως ο A. J. Ayer και ο C. L. Stevenson.

4. Οι περισσότεροι αναλυτές θεωρούν ότι το έργο του Quine (1980) έπαιξε εδώ σημαντικό ρόλο.

5. Υπάρχουν και άλλα υποστηρίγματα, από φιλοσοφικής πλευράς, του αυστηρού διαχωρισμού μεταξύ γεγονότων και αξιών στα έργα φιλοσόφων όπως, π.χ., ο Williams και ο Mackie. Όμως, για διάφορους λόγους, τα επιχειρήματα αυτά (κυρίως επειδή είναι κατά βάση μεταφυσικά) δεν ασκούν έλξη στους κοινωνικούς επιστήμονες, και ιδιαίτερα στους οικονομολόγους (Putnam, 2002, σελ. 40-43, Walsh, 2000, σελ. 7-8).

6. Για μια προσιτή πραγμάτευση του ζητήματος αυτού όσον αφορά τις φυσικές επιστήμες βλ. Hacking (2001).

μολόγοι του κυρίαρχου ρεύματος τείνουν ακόμη να σκέφτονται με όρους μιας αυστηρότατης διάκρισης μεταξύ των οικονομικών (που πραγματεύονται γεγονότα) και της ηθικής (που πραγματεύεται αξίες και υποχρεώσεις) (Robbins, 1932, σελ. 134). Συνεπώς, οι οικονομολόγοι εξακολουθούν να είναι προσοδεδεμένοι σε ένα μοντέλο φυσικών επιστημών το οποίο, όπως μόλις είδαμε, έχει εγκαταλειφθεί σε μεγάλο βαθμό.

Πράγματι, η κυρίαρχη τάση στα οικονομικά κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα ήταν να μιμηθεί όσο γίνεται περισσότερο αυτή την παλιομοδίτικη άποψη. Διάφοροι οικονομολόγοι, στην προσπάθειά τους να μιμηθούν τις φυσικές επιστήμες, και ειδικά τη φυσική, στήριξαν το έργο τους στο ιδανικό επιστημονικών θεωριών που μεταχειρίζονται τα άτομα στην οικονομική ζωή σαν να ήταν σώματα (όπως οι πλανήτες) που υπόκεινται σε φυσικούς νόμους. Τέτοιες αντιλήψεις δεν επιτρέπουν τίποτα το φευγάλο, όπως είναι τα συναισθήματα, οι αξίες και η συνείδηση. Ήταν όμως απίθανο τα άτομα στην οικονομία να παίξουν το ρόλο των πλανητών στην αστρολογία. Όπως ισχυρίστηκε ο Thompson (1978, σελ. 137), η δυνατότητα «νατουραλιστικής» προσέγγισης που θα θεμελίωνε τις κοινωνικές στις φυσικές επιστήμες υπονομεύεται καιρία από το γεγονός ότι οι άνθρωποι, αντίθετα με τα ουράνια σώματα, διαθέτουν χαρακτηριστικά ηθικών όντων: «Όταν μελετούμε τις φυσικές διαδικασίες, δεν τίθεται καν θέμα αξιολογικού νοήματος. Όταν μελετούμε το ιστορικό γίγνεσθαι, τίθεται καταναγκαστικά: όχι μόνον εξαιτίας του αντικειμένου της ιστορίας (αξιολογούνται και συνειδητά όντα), αλλά και επειδή ο μελετητής από την ίδια του την ηθική και διανοητική φύση αποτελεί δημιουργήμα αυτών των καταναγκασμών. Η άρνηση σημασίας στην ιστορία δεν αποτελεί υιοθέτηση μιας “ουδέτερης” ή επιστημονικής, εξω-ιστορικής τοποθέτησης: αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση διακήρυξης αξιών».

Υπάρχουν το ίδιο σοβαροί λόγοι να αμφιβάλλει κανείς για την άποψη των οικονομολόγων του κυρίαρχου ρεύματος ότι οι

ίδιες οι αξίες δεν υπόκεινται σε ορθολογικό έλεγχο (Becker και Stigler, 1977). Και αυτή είναι μια αντίληψη που, όπως απέδειξε ο Benton (1982, σελ. 464), βασίζεται στη νευτώνεια μεταφυσική. Ότι υπάρχει δεν είναι παρά δεδομένες προτιμήσεις και συμφέροντα και, επομένως, θα πρέπει να προσπαθήσουμε να δημιουργούμε τους καλύτερους δυνατούς θεσμούς που να παίρνουν υπόψη τους αυτό το θεμελιώδες φυσικό «δεδομένο». Θα επανέλθουμε στο ζήτημα αυτό σε επόμενη ενότητα, όταν θα συζητήσουμε τη σημασία του ιδιοτελούς συμφέροντος. Για την ώρα χρειάζεται να επισημάνουμε ότι η ιδέα πως οι άνθρωποι δεν είναι σε θέση να υποστηρίξουν αξίες είναι ιδιαίτερα περιέργη, αφού όλοι οι άνθρωποι διεξάγουν τέτοιες συζητήσεις συνεχώς. Όπως υποστήριξε πειστικά ο Thompson (1978, σελ. 367), δεν υπάρχουν «αδιάβαστα σύνορα μεταξύ αξίας και ορθού λόγου. Άνδρες και γυναίκες συζητούν επί των αξιών, επιλέγουν μεταξύ αξιών, χρησιμοποιούν κατά την επιλογή τους ορθολογικές αποδείξεις και θέτουν υπό αμφισβήτηση τις ίδιες τους τις αξίες με ορθολογικά μέσα. Αυτό σημαίνει ότι είναι το ίδιο (αλλά όχι περισσότερο) αποφασισμένοι ως προς τις αξίες τους όσο και ως προς τις ιδέες και τις πράξεις τους, ότι είναι το ίδιο (αλλά όχι περισσότερο) “υποκείμενα” της ενεργού και ηθικής συνείδησής τους όσο και της γενικής ιστορίας τους. *Συγκρούσεις αξιών και επιλογή μεταξύ αξιών θα υπάρχουν πάντοτε*» (έμφαση στο πρωτότυπο).⁷ Πράγματι, η ιδέα ότι ο έλλογος δημόσιος διάλογος έχει κεντρικό ρόλο στη δημοκρατία έχει μακρά και ένδοξη ιστορία, από την πρακτική της αρχαίας Ελλάδας μέχρι τη σκέψη στοχαστών όπως ο John Stuart Mill, ο John Rawls και ο Jürgen Habermas. Ο Sen (2004) μας υπενθύμισε πρόσφατα ότι τα παραπάνω δεν είναι αποκλειστικά «δυτική υπόθεση», και ότι η παράδοση της δημόσιας συζήτησης ενισχύθηκε από

---

7. Για μια συστηματική φιλοσοφική υποστήριξη της δυνατότητας διαλόγου πάνω στους στόχους βλ. Richardson (1997).

την έμφαση που έδωσε στο διάλογο ο βουδισμός στην Ινδία, στην Κίνα, στην Ιαπωνία και στην Κορέα.

Υπό το φως αυτό, αντί ο διαχωρισμός γεγονότων και αξιών να αποτελεί προαπαιτούμενο της κατανόησης των φαινομένων, μερικά από τα καλύτερα έργα κοινωνικής και οικονομικής θεωρίας βασίζονται στη σαφή απόρριψή του. Φαίνεται πως είναι εξαιρετικά δύσκολο να ειπωθεί κάτι σοβαρό σχετικά με το τι θα έπρεπε να γίνει στην κοινωνία αν η ανάλυση θεμελιώνεται σε θεωρητικές βάσεις που παρακάμπτουν τις αξίες. Ας πάρουμε για παράδειγμα το έργο του Amartya Sen, που κατά γενική παραδοχή έχει συμβάλει σημαντικά τα τελευταία χρόνια στην κατανόηση των φαινομένων της πείνας, της φτώχειας, της ανισότητας και της ευημερίας γενικότερα.⁸ Ο Sen προσπάθησε να διευρύνει την αντίληψη των οικονομολόγων περί της οικονομικής ευημερίας. Ειδικότερα, άσκησε έντονη κριτική στην τάση των οικονομολόγων να θεωρούν τους ανθρώπους ως μη κοινωνικά άτομα των οποίων η ευημερία μπορεί να αναχθεί στην καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των δεδομένων προτιμήσεών τους. Σύμφωνα με τον Sen, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι το τι μπορούν να κάνουν τα άτομα με την ελευθερία τους – το ότι δηλαδή χρειάζονται «λειτουργικές ικανότητες με αξία» (capabilities for valuable functionings), που συμπεριλαμβάνουν πράγματα όπως ο «αυτοσεβασμός» καθώς και η δυνατότητα «συμμετοχής στη ζωή της κοινότητας».⁹ Είναι δύσκολο να δούμε πώς γίνεται να διαβουλευόμαστε σοβαρά σχετικά με τον «αυτοσεβασμό» ή τη «συμμετοχή στη ζωή της κοινότητας» χωρίς να μπαίνουμε σε μια καθαρά ηθική συζήτηση. Η αιτία είναι ότι αυτές οι ευρύτερες διαστάσεις της οικονομικής ευημερίας περιλαμβάνουν αυτό που ο Putnam (2003, σελ. 397) αποκάλεσε

---

8. Για μια προσεχτική εισαγωγή στο έργο του Sen, βλ. Sen (2001).

9. Η θεματική αυτή έχει κεντρική θέση και στην αριστερή προοπτική, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 4.

«συνυφασμένους όρους» (entangled terms), όπου είναι δύσκολο να διαχωρίσει κανείς το πραγματικό γεγονός από την αξιολογική κρίση. Με άλλα λόγια, μεγάλο μέρος του έργου του Sen απλώς δεν θα έχει νόημα αν προσχωρήσουμε στην ανελαστική διάκριση γεγονότων και αξιών. Ο Putnam υποστηρίζει ότι η διάκριση αυτή οδηγεί σε υποβάθμιση της ικανότητας των οικονομικών της ευημερίας να αξιολογούν αυτό που υποτίθεται ότι αξιολογούν: την οικονομική ευημερία.

Συνεπώς, στο έργο του Sen περιέχεται μια ρητή ενασχόληση με τις αξίες και την ηθική. Η κρατούσα οικονομική άποψη, ακόμη και σήμερα, αποφεύγει την ενασχόληση αυτή, με την απατηλή προσδοκία ότι αυτό ενισχύει την επιστημονικότητα της ανάλυσης. Αυτό που δεν είναι σε θέση να κατανοήσει είναι ότι όλες οι κοινωνικές θεωρίες σχετίζονται με κάποιες αξίες, και ότι η απόπειρα να αποκρυφθεί η αλήθεια αυτή οδηγεί σε μια ακόμη μεγαλύτερη μεροληψία από ό,τι εάν είχε αναγνωριστεί εκ των προτέρων. Όπως είπε ο Taylor (1985), η κοινωνική θεωρία αναφέρεται σε κοινωνικές πρακτικές – τα άτομα μιας κοινωνίας έχουν κάποια συνείδηση των κοινωνικών πρακτικών στις οποίες εμπλέκονται και η θεωρία προσπαθεί να ερμηνεύσει, να κριτικάρει, ακόμη και να μετασχηματίσει αυτές τις πρακτικές. Αυτό όμως έχει σημαντικές επιπτώσεις διότι «στο μέτρο που χαρακτηρίζουμε τις κοινωνίες ανάλογα με το κατά πόσο πληρούν με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικό βαθμό τις ίδιες λειτουργίες, η κρίσιμη διάσταση των παραλλαγών για ερμηνευτικούς λόγους έχει παράλληλα ουσιαστικό κανονιστικό περιεχόμενο. Οι κοινωνίες που ασκούν εκείνες τις λειτουργίες σε πληρέστερο βαθμό είναι σε αυτό το βαθμό καλύτερες» (σελ. 76).

Αφού ένα δεδομένο θεωρητικό πλαίσιο περιορίζει το εύρος των παραλλαγών ως προς τις αξίες, «...ορισμένα αγαθά μπορούν να γίνουν αποδεκτά χωρίς περαιτέρω επιχειρηματολογία, ενώ άλλα αντιτιθέμενα αγαθά δεν είναι δυνατό να υιοθετηθούν χωρίς αναφορά σε ευρύτερες θεματολογίες. Το πλαίσιο μπορεί

να πει κανείς ότι επιμερίζει το βάρος της απόδειξης με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Άρα δεν είναι ουδέτερο» (Taylor, 1985, σελ. 90). Συνεπώς θεωρίες, όπως τα νεοκλασικά οικονομικά, που βασίζονται στην ορθολογική ιδιοτελή συμπεριφορά, τείνουν να προάγουν τη συμπεριφορά αυτή. Γι' αυτόν το λόγο, «γενικεύσεις σχετικά με το τι πραγματικά πράττουν οι άνθρωποι (εκτός και αν διατυπώνονται με καταδικαστικούς όρους) επηρεάζουν τα άτομα ως προς το τι πρέπει να πράττουν. Ακόμα και όταν αυτό που πρέπει να γίνει δεν απορρέει λογικά από αυτό που πραγματικά γίνεται, συχνά απορρέει ψυχολογικά. Το να λέει κανείς ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά ερμηνεύεται με μοναδικό άξονα το ιδιοτελές συμφέρον, αναπόφευκτα οδηγεί στη νομιμοποίηση και προαγωγή της ιδιοτελούς συμπεριφοράς» (Hausman και McPherson, 1996, σελ. 219). Αλλά δεν είναι μόνο θέμα ιδιοτελούς συμπεριφοράς. Εάν υποθεθεί ότι τα άτομα έχουν μόνο ακατέργαστες επιθυμίες, τότε ελάχιστη σημασία χρειάζεται να αποδοθεί στους δημοκρατικούς θεσμούς μέσω των οποίων τα άτομα μπορούν να διαβουλευούνται πάνω στις συνειδητές αξιολογικές κρίσεις τους. Κατά συνέπεια, η οικονομική θεωρία που στηρίζει τόσες και τόσες νεοφιλελεύθερες πολιτικές πρωτοβουλίες, που θα αναλυθούν στα επόμενα δύο Κεφάλαια, δεν είναι δυνατό να γίνει αποδεκτή ως ουδέτερο σημείο εκκίνησης. Όπως θα δούμε, εμπεριέχει υπόρρητα ορισμένες αξίες, όπως είναι ο ατομικισμός και η αποτελεσματικότητα. Κάθε κριτική προσέγγιση οφείλει να αντιμετωπίζει αυτές τις κρυμμένες αξίες.

Όχι μόνο οι κοινωνικοί επιστήμονες αλλά και τα άτομα διαθέτουν την ικανότητα να σκέφτονται και να αξιολογούν τις κοινωνικές πρακτικές στις οποίες εμπλέκονται και το ρόλο που διαδραματίζουν σε αυτές. Οι άνθρωποι είναι προσκολλημένοι σε πολλά πράγματα και «η ιδέα πως όλα τα “συμφέροντα” μπορούν να κατανοηθούν, ως επιστημονικά καθορισμένοι υλικοί στόχοι, δεν είναι παρά η χειρότερη όψη του ωφελιμισμού. Συμφέροντα είναι όλα όσα ενδιαφέρουν τους ανθρώπους, συμπε-